

О. І. ЮЩИК,
доктор юридичних наук

ПРАВОВІДНОШЕННЯ В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВА (до методології пізнання)

Стаття присвячена критиці висловленої в літературі точки зору на правовідношення як спеціальний метод дослідження права та обґрунтуванню необхідності належного використання для цього дослідження методу сходження від абстрактного до конкретного в його Марксовому розумінні.

Ключові слова: правовідношення, суспільні відносини, норми права, діалектика правовідношення, метод дослідження права.

Статья посвящена критике высказанной в литературе точки зрения на правоотношение как специальный метод исследования права и обоснованию необходимости надлежащего использования для указанного исследования метода восхождения от абстрактного к конкретному в его Марксовом понимании.

Ключевые слова: правоотношение, общественные отношения, нормы права, диалектика правоотношения, метод исследования права.

The article is devoted to the critical analysis of the represented in the literature point of view at the legal relation as a special method of research in law and substantiation of the necessity of proper application for the defined research of the method of reasoning from abstract to concrete (categories) in it's Marx' interpretation (understanding).

Key words: legal relation, social relations, legal norms, dialectics of legal relations, method of research in law.

У попередній статті¹, виходячи з ретроспективного огляду підходів до поняття правовідношення у працях М. М. Коркунова, Л. Й. Петражицького, Я. М. Магазинера, С. Ф. Кечек'яна, Л. С. Явича, Р. О. Халфіної, Ю. Г. Ткаченко, нами було відзначено, що за останні десятиліття проблема формування наукової теорії правовідношення не наблизилася до її розв'язання, дослідження практично залишилися на тому самому методологічному рівні, на який вони вийшли у радянській теорії права, і що «настає пора усвідомити, що без переходу до *діалектико-матеріалістичної методології* пізнання правовідношення в контексті дослідження права взагалі теоретики будуть залишатися в полоні спокуси робити «рятівні стрибки з фактичного життя в юридичну фразеологію», а вчення про правовідношення зберігатиме той же «двоїстий і хиткий характер», який воно, – за словами Л. Й. Петражицького, – мало ще на початку минулого століття».

Разом з тим було зазначено: чи не першу спробу з'ясування *діалектики* правовідношення у вітчизняній науці здійснив у 80-х роках А. П. Дудін, критичний аналіз позиції якого ми обіцяли дати в наступній статті, зауваживши, однак, що «уже в постановці автором задачі дослідження вбачається принципова методологічна помилка. Правильно вказавши на умоглядний і метафізичний характер традиційних теорій правовідношення, автор сам фактично став на той самий метафізичний шлях».

Звернемося тепер до аналізу позиції згаданого автора.

Визначаючи завдання свого дослідження, А. П. Дудін стверджував, що «всі автори, незважаючи на відмінність точок зору, погоджуються в одному: правовідношення утворюється з двох начал, основ – норм права і фактичних суспільних відносин. Проте ці два начала, як правило, приймають не за моменти (сторони) єдиного цілого, а за самостійні та різні, хоч і тісно взаємопов'язані явища, що виражають не одну й ту саму, а різні сутності. При цьому виходять з того, що сутністю права (або правових норм, що одне й те саме) є зведена в закон воля панівного класу. А що собою являє сутність фактичних суспільних відносин – нікому не відомо, це не вважається важливим, тому що головна мета – показати, як сутність правових норм переходить у сутність фактичних відносин, стає їхньою сутністю. Тим самим причину розвитку регульованих нормами права суспільних відносин вбачають і шукають не в самих цих відносинах, а в якомусь зовнішньому регуляторі, тобто розуміють правовідношення не як таке відношення, що саме розвивається й саме регулюється, а як результат дії зовнішньої сили – законів – на якісь неправові суспільні відносини, котрі від цієї дії стають правовими». Тому, вважає він, далі й починаються розбіжності: в одних авторів із взаємодії цих начал виходить особливе ідеологічне відношення, що виникає в результаті дії норм права на поведінку людей і являє собою зв'язок прав однієї особи з кореспондуючими їм обов'язками іншої особи (С. Ф. Кечек'ян); у других – форма врегульованого нормами права суспільного відношення (Р. О. Халфина); у третіх – саме врегульоване суспільне відношення, учасники якого виступають носіями суб'єктивних прав та обов'язків (С. М. Братусь та І. С. Самощенко); у четвертих – уявна модель поведінки (Б. Л. Назаров); у п'ятих – юридично окреслений зв'язок між суб'єктами (Н. А. Боброва)².

Оскільки, зрештою, теоретики знову і знову натикаються на основи, начала, бо по-різному розуміють їх взаємозв'язок, співвідношення, то, вважає А. П. Дудін, «слід попередньо з'ясувати походження самих цих взаємодіючих сил, після чого можна буде розв'язати і проблему їх взаємодії»³.

Категорія правовідношення, розмірковує автор, розкриває дві основні сторони права: суб'єктивну і об'єктивну, формальну і змістовну, правову свідомість і правове буття, виводячи нас за межі суто правової сфери (правових норм, суб'єктивних прав та обов'язків), за рамки тільки юридичного – одностороннього, абстрактного, формального, суб'єктивного погляду на право. Вона виявляє право як єдність, тотальність протилежностей, властивих одній і тій самій сутності: правових норм (форма), які регулюють фактичні відносини, і самих відносин (зміст), які породжують ці норми, – їх конкретний синтез.

Тут, стверджує автор, об'єктом дослідження є не тільки суб'єктивна сторона права, правова форма діяльності суспільної людини – норми права, суб'єктивні права та обов'язки (правова свідомість), специфічно юридичні способи захисту інтересів, а і об'єктивна сторона права – правовий зміст діяльності суспільної людини, суперечливі інтереси й потреби людей, створювані економічними (фактичними) відносинами, правове буття. А оскільки суспільні відносини є предметом дослідження багатьох наук, то саме через них теорія

права пов'язана з іншими суспільними науками, як саме право (правове буття і правова свідомість) – з іншими явищами суспільного життя (суспільного буття й суспільної свідомості).

При цьому, посилаючись на думку Г. В. Плеханова про те, що фактичні відносини людей у суспільстві та історичний розвиток цих відносин відбиваються в людській свідомості під дуже багатьма й різними кутами, що лежать на різних площинах, А. П. Дудін ставить питання: чому різні галузі суспільної науки вивчають *один і той самий предмет* – суспільні відносини – кожна зі своєї особливої точки зору? Його відповідь зводиться до таких міркувань. Думка людини без кінця поглиблюється від явища до сутності, від сутності першого порядку до сутності другого порядку і т. д. (за В. І. Леніним); а оскільки діяльність суспільної людини має сутності різного порядку, які характеризують цю діяльність з різних боків і на різних рівнях, то кожна галузь суспільної науки прагне віднайти, визначити в цьому предметі й дослідити «свою» специфічну сутність, що й робить цю галузь відносно самостійною, спеціальною наукою.

Так само і загальна теорія права, на думку автора, вивчає *правову* сутність суспільних відносин (а також різні форми її прояву і закономірний зв'язок цих форм), правову сутність діяльності суспільної людини, що й знаходить своє вираження в якості правового відношення. Правова сутність суспільних відносин виступає, своєю чергою, як прояв (особливе) більш глибокої сутності – класової сутності суспільних відносин, що також виявляється в багатоманітних формах: у праві, моралі, політиці тощо. Така постановка питання, вважає автор, позбавляє нас необхідності шукати, а правильніше сказати, – конструювати якісь особливі, самостійно існуючі, виникаючі і зникаючі *тільки правові відношення*, і дозволяє розглядати право та правовідношення як специфіку, специфічну сутність самих фактичних суспільних відносин⁴.

Зважаючи на ту «діалектичну» плутанину, яка має місце в наведених міркуваннях, звернемо увагу на таке. Насамперед, варто уточнити смисл коментованого автором висловлювання Г. В. Плеханова про предмет суспільних наук. Розглядаючи так звану теорію факторів, що визначають розвиток суспільства, Г. В. Плеханов зауважував, що той або інший різновид такої теорії, справді, має народитися всюди, де люди, які цікавляться *суспільними явищами*, переходять від простого їх споглядання та опису до дослідження існуючого між ними зв'язку. Теорія факторів зростає, крім того, разом із зростанням поділу праці в суспільній науці. Всі галузі суспільної науки розглядають, власне, одне й те саме: діяльність суспільної людини. Однак вони розглядають її кожна зі своєї особливої точки зору, кожна *під кутом особливого фактора суспільного розвитку*. І справді, ми можемо нарахувати майже стільки ж факторів, скільки існує окремих «дисциплін» у суспільній науці⁵.

Цілком очевидно, що Г. В. Плеханов розглядав право, економіку, мораль тощо, а отже, й суспільні відносини в цих сферах як особливі «фактори», або *явища* суспільного життя, а не якісь «особливі сутності» людської діяльності. Саме розмаїття суспільних явищ зумовлює диференціацію предмета наукового дослідження, в процесі якого суб'єкт переходить від простого споглядання

та опису *явищ* до дослідження існуючого між ними зв'язку, до осягнення їх *сутності*. І тільки з єдності явища з *його власною сутністю* (а не з абстрактною «безкінечно поглиблюваною сутністю» людської діяльності «взагалі») визначається предмет наукової дисципліни, – зокрема, предмет теорії права.

Виходячи за межі суто правової сфери (правових норм, суб'єктивних прав та обов'язків), «за рамки лише юридичного – однобічного, абстрактного, формального, суб'єктивного погляду на право», А. П. Дудін фактично робить ту саму *логічну помилку*, на яку мені уже доводилося звертати увагу з аналогічного приводу. Так, вказуючи на неоднозначність розуміння в юридичній науці методу сходження від абстрактного до конкретного, автори однієї з небагатьох робіт з *діалектичної методології* пізнання права пояснювали, що абстракція права не розкриває сутності права: пізнати її означає дослідити «живі правові форми» (правовідношення, суб'єктивні права та обов'язки, юридичні норми тощо). При цьому вони пов'язували емпірично дані юридичні форми *безпосередньо* з їхньою *соціально-економічною сутністю* (зауважимо: не *сутністю права як такою*, а певним *видом* сутності, тобто з особливою – *видовою* «соціально-економічною» сутністю, не роз'яснюючи, однак, що під цим розуміти). Якщо йдеться про сутність «найглибшого» порядку, про *вихідну* абстракцію права, то постає питання: чи немає тут виходу взагалі за межі того явища, яке ми пізнаємо, виходу *за межі права?*⁶.

У зв'язку з цим необхідно зазначити, що у філософській літературі вихідні абстракції характеризуються як такі поняття, в яких досягнута межа абстрагування *від даного конкретного багатоманіття*; це «остання» абстракція, *далі якої не можна вже йти* без шкоди для адекватного відображення явища⁷. Схоже, саме з таким виходом за межі власне права ми й стикаємося у випадку з А. П. Дудіним, а також іншими дослідниками, котрі прагнуть відкривати сутності права «все глибшого порядку».

Крім того, уже в формулюванні автором завдання дослідження вбачається принципова методологічна помилка. Правильно вказавши на умоглядний та метафізичний характер традиційних теорій правовідношення, він також фактично стає на той самий метафізичний шлях. Так, критикуючи уявлення про право тільки як зовнішню причину розвитку діяльності суспільної людини, що привносить у регульовані фактичні відносини панівним класом чи державою, і тим самим надає їм форми правових, відмовляючись від традиційного погляду на правовідношення як результат, наслідок цієї причини, А. П. Дудін пише: «звідси ще не видно *необхідності* цього регулювання... Необхідність, причину правового регулювання, як і сам регулятор, ми повинні вивести *із самих фактичних суспільних відносин, що історично розвиваються через наростання та загострення внутрішніх протиріч до ступеня правових за своєю сутністю, а тому й регульованих нормами права, а не з якогось зовнішнього їх джерела*»⁸ (виділено мною. – О. Ю.).

А проте, замість дійсного виведення права, як регулятора суспільних відносин, із самих цих відносин, автор використовує категорію правовідношення як *спеціальний метод дослідження права*, як спосіб сходження *від абстрактного, однобічного розуміння права до конкретного його розуміння як єдності ба-*

гатоманіття. За словами автора, за *вихідний засновок* в його монографії береться «діяльність суспільної людини як реально існуюче правове суспільне відношення, як нерозкриті, нерозгорнуті ціле, в рамках якого потім шляхом аналізу виділяються його загальні абстрактні моменти, сторони: об'єктивна і суб'єктивна, інтереси людей і норми права, правове буття і правова свідомість, предмет правового регулювання і метод правового регулювання, предмет правоутворення і метод (спосіб) правоутворення, які, утворюючи координаційну систему абстрактно-загальних понять, дають нам лише загальне уявлення про абстрактний правовий зміст і абстрактну правову форму суспільного відношення»⁹.

Інакше кажучи, заклинавши виводити необхідність і поняття права з протиріч *фактичних* суспільних відносин, що історично розвиваються, А. П. Дудін бере за *вихідну* посилку деяке невизначене «реально існуюче *правове суспільне відношення*» (виділено мною. – О. Ю.) як абстрактну «діяльність суспільної людини». При цьому, замість аналізу суперечливого розвитку фактичних відносин «до ступеня правових за своєю сутністю», автор банально *оголошує* фактичне відношення правовим. Звичайно, в такому разі важко розрізнити фактичні та правові відношення. Чи не тому йому здалася «цікавою і правильною, такою, що заслуговує серйозної уваги та підтримки», ідея Ю. Г. Ткаченко про те, що немає «чистих» тільки правових відношень?¹⁰. І чи не тому для поняття «фактичне суспільне відношення» автору не залишається нічого іншого, як запропонувати нам «лише загальне уявлення про абстрактний правовий зміст діяльності суспільної людини (правове буття)» і, відповідно, таке ж загальне уявлення про *правову свідомість* як «абстрактну форму вираження правового змісту цієї діяльності», яке, на його думку, дає поняття «права норма»?¹¹.

Прагнення А. П. Дудіна розглядати право як *цілісний феномен*, в єдності його змісту і форми, об'єктивної та суб'єктивної сторін можна було б тільки вітати, коли б не той смисл, який він вкладає у зміст і форму права, в його об'єктивну та суб'єктивну сторони. У правовій теорії, твердив автор, є поняття об'єктивного права та суб'єктивного права, які «використовуються не в сенсі філософських понять об'єктивного та суб'єктивного, а в іншому, спеціальному (умовному) сенсі. Тобто, строго кажучи, ці поняття не виводять нас за межі правової форми (правової свідомості) і породжують уявлення про право як лише про юридичну форму суспільних відносин, що є продуктом свідомості, оскільки зосереджують увагу тільки на формальній стороні права, і не дають характеристики його змістовної, об'єктивної сторони – інтересів і потреб людей, що становлять продукт економічних (фактичних) відносин». У своїй праці автор розглядає право «саме як таке ціле, що поєднує в собі суб'єктивний та об'єктивний моменти діяльності суспільної людини: правову свідомість і правове буття, правову форму і правовий зміст». Під змістовою стороною права, правовим буттям автор розуміє інтереси й потреби людей, створені економічними відносинами, а під його формальною стороною, правовою свідомістю, – форми вираження цих інтересів і потреб у свідомості суспільної людини: норми права, суб'єктивні права та обов'язки, а також спе-

цифічні способи захисту інтересів, представлених як взаємні суб'єктивні права та обов'язки¹².

В основу даного висновку А. П. Дудіним покладено відоме висловлювання К. Маркса і Ф. Енгельса про визначення змісту права (як зведеної в закон волі панівного класу) матеріальними умовами життя цього класу. Чи не означає це, запитує автор, що зміст права треба шукати в матеріальних умовах життя, а не у волі панівного класу?¹³. На це необхідно відповісти: *ні, не означає*. Із згаданого висловлювання класиків марксизму зовсім не випливає, що *змістом* права є «інтереси та потреби людей, створені економічними відносинами», оскільки Маркс і Енгельс досить чітко розрізняли економічні та юридичні (або правові) відносини. Зокрема, Маркс зауважував, що юридичне відношення, формою якого є договір, – все одно чи закріплений він законом чи ні, – *є вольове відношення*, в якому відбивається економічне відношення¹⁴. А Енгельс у концентрованій формулі: «економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*»¹⁵ однозначно вказав на безпосередній зв'язок інтересів саме з економічними, а не з правовими відносинами. Економічне відношення і є *відношенням інтересів* суб'єктів, тоді як правове відношення, за Марксом, є відношення *вольове*, в якому відповідне економічне відношення лише *відображається*, а не міститься. Вся справа за малим: як розуміти категорію «інтересу»?

Не проводячи відмінності між економікою, політикою і правом, уявляючи право як «єдність, синтез економіки та політики», А. П. Дудін, по суті, став на позицію *заперечення* права (а отже, й правовідношення) як самостійного явища соціальної дійсності, переконуючи читачів, що «чисті» фактичні суспільні відносини і «чисте» право ми «можемо отримати лише в лабораторних умовах, подумки, аналітично. Але це будуть тільки абстрактні, тобто однібічні поняття, кожне з яких виражає якусь частку дійсного цілого»¹⁶.

Навряд чи авторові поталанить «у лабораторних умовах» отримати «чисте» право і «чисті» відношення; а в думці *аналітично* право відображається саме тому, що воно *як таке* об'єктивно існує в дійсному житті як *якісно визначене суспільне явище* (а не існує лише в уяві автора як якась абстрактна «частка дійсного цілого»). У всякому разі, на такий висновок мало б орієнтувати автора визнання ним наявності в праві «матеріального субстрату», зважаючи на критику ним позиції Л. С. Явича щодо безпосередньо вольового змісту власне права. А. П. Дудін вказує на еволюцію поглядів Л. С. Явича, який у 1980 р. в статті «Сущность, содержание и форма в праве» уже недалекий від визнання наявності в праві «матеріального субстрату» і який стверджував, що, можливо, не так уже й помиляються вчені, котрі вважають, що «в рамках правової матерії вихідною в дослідженні має бути не юридична норма закону, а щось більш близьке до панівних виробничих відносин». Цілком вірогідно, відзначав Л. С. Явич, що «твердження С. С. Алексєєва про те, що марксистсько-ленінська доктрина за основу наукового аналізу бере юридичні норми, не можна вважати досить переконливим»¹⁷.

Однак у пошуках «матеріального субстрату» у праві А. П. Дудін, як уже сказано, опинився далеко за межами права, припускаючись поширеної

логічної помилки виходу за межі досліджуваного поняття. Не останню роль у цьому, схоже, відіграла авторська установка на використання категорії правовідношення як «спеціального методу дослідження права», в якому правовідношення покликане відобразити «дійсність права». При цьому А. П. Дудін посилається на «діалектичний закон», відповідно до якого предмет досліджується спочатку з боку його сутності, потім з боку явища і, нарешті, як єдність сутності та явища, тобто як дійсність. «Коли ми, – переконує нас автор, – досліджуємо процес правоутворення, становлення норм права з фактичних суспільних відносин, тобто перехід класових і правових за своєю сутністю фактичних суспільних відносин у норми права, то розглядаємо право з точки зору сутності. Коли досліджуємо процес правового регулювання суспільних відносин, тобто перехід норм права у фактичні суспільні відносини, то розглядаємо право з точки зору явища, як проявлення сутності. А коли ми досліджуємо правовідношення, то розглядаємо право як єдність сутності і явища, як дійсність»¹⁸.

На жаль, автор не пояснює нам, чому *процес правового регулювання* суспільних відносин – це лише «перехід норм права у фактичні відносини», як не дає відповідей на питання: 1) звідки береться *безпосереднє* знання *про класові та правові за своєю сутністю* фактичні суспільні відносини, у чому полягає їх «правова сутність»; 2) як співвідносяться в межах *сутності права* ці фактичні відносини та правові норми; 3) як співвідносяться в межах *явища права* ті ж норми і фактичні відносини; 4) яке місце в *дійсності права*, тобто у правовідношенні, відводиться нормам права.

Схоже, на позицію автора вплинуло не зовсім критичне сприйняття ним висловлювання авторів «Истории марксистской диалектики», які стверджували, що «з логічної точки зору наявність різного найближчого предмета дослідження у першому, другому і третьому томах «Капіталу» відповідає діалектичному закону, згідно з яким предмет досліджується спочатку з боку його сутності (процес виробництва), потім з боку явища (прояв сутності – процес обігу) і, нарешті, як єдність сутності та явища, тобто дійсність»¹⁹.

У зв'язку з цим варто нагадати думку Г. Гегеля про те, що *сутність – це істина буття*²⁰. Не позначивши границі правового буття, не склавши більш-менш певне уявлення про право як *цілісність*, що має якісну та кількісну визначеність, не розпочавши з *безпосереднього* фактичного буття права і не подолавши попередній шлях входження всередину цього буття, – без такого *опосередковуючого* руху немає достатніх логічних підстав оголошувати *класовими та правовими за своєю сутністю* фактичні відносини, з яких «виростають» норми права.

Разом з тим, прагнення А. П. Дудіна *діалектично* розглядати феномен правовідношення, що зближувало його з деякими теоретиками-марксистами (П. І. Стучкою, Є. Б. Пашуканісом та ін.) у підході до виведення норм права з економічних відносин, в їх прагненні зрозуміти право як ціле, зобов'язувало уважно вивчити підходи згаданих авторів до проблеми правовідношення. Не зводячи правові відносини до «суто» ідеологічних, тільки надбудовних відносин (адже у правовідношеннях, як вважав автор, є елементи базису і надбудо-

ви, «в усякому випадку, вони зв'язують те й друге»), А. П. Дудін називає глибокою думкою Є. Б. Пашуканіса про те, що «правові відносини не так уже й далекі від виробничих відносин». Крім того, він вважає за необхідне звернути увагу на таку характеристику заслуг останнього в розробці методу загальної теорії права: «Є. Б. Пашуканіс здійснив, зокрема, пошук елементарної (вихідної) «клітинки», яка в правовому житті відіграє роль, аналогічну тій, яка в системі капіталістичної економіки дістається товару. Цей пошук дозволив йому вважати такою «першоклітинкою» правове відношення».

Ці слова, між іншим, доповнювалися зауваженням про завдання побудови цілісної марксистсько-ленінської загальної теорії права *шляхом належного використання Марксового методу сходження від абстрактного до конкретного, яке (завдання) досі не можна віднести до розряду остаточно розв'язаних юридичною наукою*²¹.

А проте сам К. Маркс, згідно з гегелівською логікою, починає дослідження капіталу не із сутності, не з виробництва, а з безпосереднього буття у вигляді *продукту* виробництва – товару у сфері товарного обігу, тобто починає з боку *явища* капіталу, говорячи словами авторів «Истории марксистской диалектики». У Маркса в «Капіталі», – коментує цей момент В. І. Ленін, – спочатку аналізується саме просте, звичне, основне, саме масовидне, саме буденне, таке що мільярди разів трапляється, *відношення* буржуазного (товарного) суспільства: обмін товарів. Аналіз виявляє в цьому найпростішому явищі (у цій «клітинці» буржуазного суспільства) *в с і* протиріччя (respective зародки *всіх* протиріч) сучасного суспільства. Дальший виклад показує нам розвиток цих протиріч і цього суспільства... Таким же повинен бути метод викладення (respective вивчення) діалектики взагалі²².

Нарешті, досліджуючи в середині 80-х років сутність права, Л. С. Явич уже цілком недвозначно вказував: «Для того, щоб склалося наукове праворозуміння, необхідно відправлятися від реальних суспільних відносин на певному етапі їх історичного розвитку. Це дасть змогу проникнути в дійсний зміст права та його глибинну сутність, його підвалини. Відповідно розвивається поняття права, багатогранність якого потребує багатьох визначень. Шлях від простих визначеностей до абстрактно сприйнятої сутності – перша частина пізнання права. Аналіз сутності права виявляється необхідною передумовою генетичного трактування права, розуміння його утворення і дії, вірного сприйняття соціального життя права в усій багатоманітності його проявів, що уже становитиме наступний етап пізнання правової дійсності»²³. На превеликий жаль, ця надзвичайно цінна вказівка була залишена теоретиками права без належної уваги.

Відтак на початку XXI століття уявлення про правовідношення, по суті, не зазнало істотних змін; це регульовані (визнані) об'єктивним правом суспільні відносини. Відзначивши, що «в юридичній літературі склалося декілька підходів до визначення правовідносин», автори одного із сучасних підручників з теорії права наводять «найпоширеніше» розуміння правовідношення «як врегульованого нормами права зв'язку між його учасниками, що мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки». Характерні ознаки правовідносин:

1. Правовідносини виникають на основі правових норм; 2. Зміст правовідносин полягає у здійсненні взаємних прав і обов'язків суб'єктів правовідносин; 3. Правовідносини завжди індивідуальні; 4. Виникнення, існування та припинення правовідносин забезпечується державою; 5. Правовідносини мають свідомовольовий характер. А передумовами правовідносин, тобто необхідними умовами, за наявності яких вони виникають (змінюються, припиняються), є *норми права* – вони наділяють учасників правовідносин правами та обов'язками; *юридичні факти* – умови, за наявності яких виникає правовідношення; *правосуб'єктність* – певні юридичні властивості учасників правовідносин; *інтерес управленого* – потреба продати або купити річ, укласти угоду, отримати вищу освіту; *поведінка* – діяльність (правова активність) учасників правовідносин²⁴.

Про те, як загальні норми «наділяють правами та обов'язками» учасників завжди індивідуальних правовідносин, чому серед передумов правовідносин не згадується інтерес зобов'язаного суб'єкта, нарешті, чому здійснення прав та обов'язків (тобто «правова активність» учасників правовідносин) становить одночасно і зміст правовідношення, і його *передумову* – про це автори підручника, на жаль, не пишуть, мабуть, залишаючись під впливом непереможної спокуси обмежитися «рятівними стрибками з фактичного життя в юридичну фразеологію».

1. Ющик О. І. Проблема формування наукової теорії правовідношення // *Правова держава*. Вип. 20. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2009. – С. 89–97. 2. Дудин А. П. Дialeктика правоотношения. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1983. – С. 24. 3. Там само. – С. 25. 4. Там само. – С. 1. 5. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения: В 5 т. – Т. 2. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 240. 6. Ющик О. І. Правова реформа: загальне поняття, проблеми здійснення в Україні. – К., 1997. – С. 38–40. 7. Розенталь М. М. Принципы диалектической логики. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит., 1960. – С. 441. 8. Дудин А. П. Дialeктика правоотношения. – С. 11. 9. Там само. – С. 3–6. 10. Там само. – С. 19. 11. Там само. – С. 21. 12. Там само. – С. 3–4. 13. Там само. – С. 16. 14. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. – Т. 23. – С. 187. 15. Маркс К. и Энгельс Ф. Соч. – Т. 18. – С. 271. 16. Дудин А. П. Дialeктика правоотношения. – С. 28–29. 17. Там само. – С. 16. 18. Там само. – С. 36–37. 19. История марксистской диалектики: От возникновения марксизма до ленинского этапа / Отв. ред. М. М. Розенталь. – М.: Мысль, 1971. – С. 359. 20. «Так как знание хочет познать истинное, – вказує Г. Гегель, – познать, что такое бытие *в себе и для себя*, то оно не ограничивается непосредственным и его определениями, а проникает через него, исходя из предположения, что за этим бытием есть еще что-то иное, нежели само бытие, и что этот задний план составляет истину бытия. Это познание есть опосредствованное знание, ибо оно не находится непосредственно при сущности и в сущности, а начинает с чего-то иного, с бытия, и должно пройти предварительный путь, путь выхождения за пределы бытия или, вернее, вхождения внутрь его. Только тогда, когда знание из непосредственного бытия углубляется *внутрь*, оно через это опосредствование находит сущность... Когда представляют это движение как путь знания, это начинание с бытия и продвижение, которое снимает бытие и достигает сущности как чего-то опосредствованного, кажутся деятельностью познания, внешней бытию и не имеющей никакого касательства к его собственной природе. Но этот процесс есть движение самого бытия» (Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3-х т. – Т. 2. – М.: Мысль, 1971. – С. 7). 21. Дудин А. П. Дialeктика правоотношения. –

С. 36–37. **22.** Ленин В. И. Полн. собр. соч. – Т. 29. – С. 318. **23.** Явич Л. С. Сущность права. – С. 7. **24.** Теория государства и права: Учебник для вузов / Под ред. проф. М. М. Рассолова. – С. 420–423 (автор – проф. Шамба Т. М.).